НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

ТКАЧУК Тетяна Леонідівна

УДК 159.9.07:37.034

ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі психології Інституту історії та філософії педагогічної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Булах Ірина Сергіївна,
Інститут соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, завідувач кафедри теоретичної та консультативної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Павелків Роман Володимирович,
Рівненський державний гуманітарний університет, завідувач кафедри вікової та педагогічної психології;

кандидат психологічних наук, доцент
Вінс Вікторія Анатоліївна,
ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди",
доцент кафедри загальної та практичної психології.

Захист відбудеться 16.01. 2008 року, о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 15.12. 2007 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради **Долинська Л.В.**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Морально-духовний розвиток у суспільстві сьогодні перебуває у складній ситуації: старі норми, цінності та ідеали відкидаються, водночас нові не завжди сприймаються однозначно та втілюються у життя. У зв'язку з тривалими і кардинальними змінами у соціальному середовищі особливі труднощі переживає особистість підліткового віку. З одного боку, в неї суттєво зросли потреби в самоствердженні, самовизначенні, самореалізації, з іншого – відбувається втрата нею певного морального підґрунтя, почуття відповідальності за власні вчинки. Це є причиною моральної кризи підлітка, на яку все частіше вказують батьки, вчителі та психологи. Враховуючи зазначену проблему, увага багатьох учених сфокусована на моральному зростанні підлітків та розвитку їх моральних цінностей.

Питання психологічних особливостей становлення моралі підростаючої особистості було актуальним протягом багатьох років. Ще в середині минулого століття Ж. Піаже досліджував динаміку та трансформацію об'єктивної моралі у суб'єктивну. Пізніше Л. Кольберг виявив стадії розвитку моралі дітей та підлітків. Р. Хевігхерст, серед головних завдань розвитку особистості підліткового віку, визначив саме процес набуття нею системи моральних цінностей та етичних принципів, якими можна керуватися у подальшому житті. На фоні вивчення соціальних аспектів особистісного зростання підлітка Е. Еріксон підкреслював значущість процесу автономії та відокремлення підлітків від батьківської системи норм у становленні їх морального "Я" та формуванні власної системи моральних цінностей. У свою чергу, Г. Крайг стверджував, що саме у підлітковому віці особистість здійснює спробу розширити власні соціальні горизонти, шукає альтернативний соціальний досвід, прагне отримати уявлення про систему цінностей однолітків. Отже, підліток намагається створити власну систему моральних цінностей, якою він буде керуватися у подальшому житті.

Класичною психологічною наукою (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, І.В. Дубровіна, Д.Б. Ельконін, С.Л. Рубінштейн, Д.Й. Фельдштейн, В.Є. Чудновський, С.Г. Якобсон та інші) доведено, що у підлітковому віці особистість досягає такого рівня когнітивного розвитку, який дозволяє їй осмислити нормативно-ціннісній потенціал духовних взаємин людей. До того ж, підліток починає ставитися до норм та догм дорослих більш критично. Він прагне до створення власної, автономної системи моральних цінностей, які будуть пережиті ним та стануть для нього зрозумілими.

Подібні наукові положення відображені в роботах сучасних зарубіжних та вітчизняних учених (Ю.А. Алєксєєва, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, І.С. Кон, Л.Е. Орбан-Лембрик, Б. Ньюкомб, Р.В. Павелків, К.Н. Поливанова А.О. Реан, Х. Ремшмідт, Є.В. Суботський, В.О. Татенко, Н.О. Чикалов та ін.). На основі цих робіт констатовано, що в розвитку моральних цінностей особистості підліткового віку можна простежити певні психологічні тенденції. Перша з них

пов’язана з процесом лібералізації ціннісних уявлень. Це означає, що особистість у цьому віці прагне до звільнення від батьківської системи норм і цінностей та намагається створити нову, власну систему (Х. Ремшмідт). Зазначена тенденція пов’язана з іншою – емансипацією підлітків від батьків, у процесі якої підліток досягає певного рівня автономії від дорослих. Його починає обтяжувати соціальна та моральна залежність від батьків та вчителів, їх системи цінностей. Він прагне позбавитися від цієї залежності та набути свободи у поведінці, виборі власного стилю спілкування з дорослими, формуванні власної морально-ціннісної системи.

Відмітимо, що відображені психологічні тенденції розвитку моральних цінностей підлітків були констатовані вченими як постфактум, але не вивчалися ані зарубіжною, ані вітчизняною психологією. Хоча ряд психологів у своїх роботах використовували поняття “лібералізація моральних цінностей” та “емансипація”, але вони зупинялися лише на деяких аспектах розвитку цих процесів. Аналіз психологічної та педагогічної літератури з означеної проблеми засвідчив відсутність спеціальних досліджень лібералізації моральних цінностей підлітків та їх емансипації від батьків. Таким чином, психолого-педагогічна значущість проблеми та її недостатня розробленість зумовили вибір теми дослідження: “Психологічні тенденції розвитку моральних цінностей у підлітковому віці”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до плану наукових робіт кафедри психології Інституту історії та філософії педагогічної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямком “Теорія та технологія навчання і виховання в системі народної освіти”. Тема дисертації затверджена Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол №8 від 26 лютого 2004р.) та рішенням бюро Ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол №7 від 26 вересня 2006р.).

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальному вивченні психологічних тенденцій - процесу лібералізації моральних цінностей підлітків та їх емансипації від дорослих.

Відповідно до мети дослідження було визначено такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз досліджень морального зростання у підлітковому віці та обґрунтувати змістовно-смисловий контекст процесів лібералізації та емансипації як основних психологічних тенденцій розвитку моральних цінностей підлітків.
2. Виявити показники лібералізації підлітків та здійснити порівняльний аналіз прояву моральних цінностей в учнів молодшого та старшого підліткового віку.
3. Визначити критерії та рівні розвитку нормативної, емоційної та поведінкової емансипації підлітків молодшого та старшого віку.
4. Вивчити особливості моральної рефлексії та саморефлексії підлітків як механізмів розвитку процесу лібералізації їх моральних цінностей.

5. Розробити та експериментально перевірити соціально-психологічний тренінг, спрямований на оптимізацію процесів лібералізації моральних цінностей підлітків та їх емансипації від дорослих.

Об'єкт дослідження: моральний розвиток особистості підліткового віку.

Предмет дослідження: психологічні тенденції розвитку моральних цінностей особистості підліткового віку.

Методи дослідження: аналіз наукової філософської, етичної та психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; цілеспрямоване спостереження та самоспостереження, анкетування, тестування, бесіда, самоопис, аналіз процесів і продуктів діяльності; конструювання психологічних завдань, проблемних ситуацій; констатувальний та формувальний експерименти; активні соціально-психологічні методи навчання; методи статистичної обробки даних.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному**:**

- *вперше* розкрито та обґрунтовано сутність процесу лібералізації моральних цінностей у підлітковому віці як головної психологічної тенденції розвитку цих цінностей; виявлено та обґрунтовано рівні (об'єктивний, об'єктивно-суб'єктивний та суб'єктивний) розвитку моралі підлітків; визначено критерії та рівні (високий, середній, низький) нормативної, емоційної та поведінкової емансипації; теоретично доведено, що особистісна, інтелектуальна та соціальна рефлексії у цілісному взаємозв'язку слугують основою більш високого рівня рефлексії - моральної рефлексії та моральної саморефлексії, обґрунтовано їх як механізми активізації процесу лібералізації моральних цінностей підлітків;

- *уточнено і поглиблено* зміст розвитку моральних цінностей учнів молодшого та старшого підліткового віку; змістовно-смисловий контекст понять "нормативна", "емоційна" та "поведінкова" емансипація підлітків, "моральна рефлексія" та "моральна саморефлексія", "об'єктивна" та "суб'єктивна" мораль;

- *набуло подальшого розширення* використання методів вивчення специфіки, змісту моральних цінностей підлітків, трансформації об'єктивної моралі у суб'єктивну.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що апробовані методики вивчення об'єктивно-суб'єктивного рівня моралі, розроблені та апробовані опитувальники емансипації, соціально-психологічний тренінг з оптимізації процесів лібералізації моральних цінностей підлітків та їх емансипації від дорослих можуть бути використані у навчально-виховному процесі практичними психологами та вчителями. Практичне значення дисертації також полягає у розробці методичних рекомендацій батькам та працівникам загальноосвітньої школи з питання особливостей розвитку моральних цінностей підлітків. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути також використані викладачами вікової та педагогічної психології ВНЗ у процесі практичної підготовки майбутніх психологів та вчителів.

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес загальноосвітньої школи №189 м. Києва (довідка №20 від 16.06.2007), гімназії №315 м. Києва (довідка №201 від 18.06.2007), української гімназії №3 м. Бендери (довідка №199 від 16.06.2007).

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідалися на VII Всеукраїнській науково-практичній конференції "Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість" (м. Київ, 2004), науково-практичній конференції "Оновлення змісту, форм та методів самосвідомості у психологічній науці" (м. Рівне, 2004), І Міжнародній конференції "Проблеми організації та діяльності психологічної служби: реалії, досвід і перспективи" (м. Переяслав-Хмельницький, 2006), ІІІ Міжнародній науково-практичній конференції "Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика – 2006" (м. Дніпропетровськ, 2006), Міжнародній науково-практичній конференції "Трансформація особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін" (м. Чернівці, 2007), звітно-наукових конференціях молодих учених НПУ імені М.П. Драгоманова (Київ, 2004-2006), засіданнях кафедри психології НПУ імені М.П. Драгоманова (2003-2007 р.р.).

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 9 публікаціях автора, серед яких 7 статей у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 181 найменування (7 з них іноземною мовою) та 5 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 175 сторінках комп'ютерного набору. Робота містить 13 таблиць та 6 рисунків на 12 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 239 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, теоретичну та експериментальну базу, висвітлено наукову новизну та практичну значущість результатів, представлено їх впровадження, наводяться дані про структуру дисертації.

У першому розділі – "Теоретико-методологічні засади вивчення морального розвитку підростаючої особистості" презентуються результати теоретичного аналізу дослідження психологічних особливостей морального становлення підростаючої особистості, розкривається сутність поняття лібералізації моральних цінностей підлітків та їх емансипації від дорослих, розглядаються умови та механізми активізації цих процесів.

Перші роботи, які присвячені вивченню морального розвитку підростаючої особистості, належали представникам класичної зарубіжної психології (А. Бандура, К. Гілліган, Л. Кольберг, П. Массен, Ж. Піаже, Р. Хевігхерст та ін.). Вченими були визначені рівні морального розвитку людини (доморальний, рівень конвенційної моралі, рівень автономної моралі), завдяки опануванню яких у зростаючої особистості відбувається процес трансформації від гетерономії (об'єктивних моральних цінностей) до автономії (суб'єктивних моральних цінностей). Водночас було доведено, що уявлення підлітків про

нормативно-ціннісну систему набувають змін у напрямку від морального реалізму до морального релятивізму.

Значну увагу проблемі морального становлення особистості приділяли у радянські часи російські психологи (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Т.В. Драгунова, Д.Б. Ельконін Т.Е. Коннікова, А.П. Краковський, С.Л. Рубінштейн, Д.Й. Фельдштейн, С.Г. Якобсон та ін.). В їх роботах моральний розвиток розглядався як складний інтегрований процес та результат інтеріоризації соціальних норм діяльності та взаємин. Доведено, що у період дорослішання моральний розвиток взаємозумовлюється провідною діяльністю підлітків – інтимно-особистісним спілкуванням. Вчені підкреслювали важливість особистісного та морального самоусвідомлення, самоорганізації, саморегуляції, а також становлення інтелектуальної, особистісної рефлексії підлітка у процесі його сходження на нові щаблі морального розвитку. Поряд з цим, педагог О.В. Зосімовський акцентував увагу на здатності особистості підліткового віку до вільного вибору власної моральної поведінки, яка розуміється як спроможність усвідомлено дотримуватися суспільних норм.

Вагомий внесок у вивчення морального розвитку підростаючої особистості додали сучасні вітчизняні та зарубіжні вчені (В.А. Аверін, Ю.А. Алєксєєва, Н.М. Апетик, А.Г. Асмолов, Д. Байярд, Р.Т. Байярд, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, А.М. Виногородський, В.А. Вінс, І.Д. Звєрєва, Г.А. Карпова, Л.М. Кулагіна, М.Ю. Махова, Л.Э. Орбан-Лембрик, Р.В. Павелків, Л.І. Пилипенко, К.Н. Поливанова, Ф. Райс, А.О. Реан, Х. Ремшмідт, М.В. Сокольська, А.В.Фокіна, Н.О. Чикалов та ін.). В їх роботах зазначається, що саме у підлітковому віці в особистості змінюється визначальний критерій власного “Я”. Якщо для молодших школярів такими критеріями є якості, необхідні для навчального процесу, то вже для молодших підлітків головними стають морально-етичні риси, які запропоновані дорослими, тоді як для старших підлітків – риси особистості, що актуальні серед однолітків. Саме у старшому підлітковому віці актуалізується прагнення до відповідальності за власні дії та вчинки. Універсальною метою підлітків стає звільнення від батьківської опіки, набуття все більш незалежної поведінки.

Узагальнення зазначених наукових позицій дозволило визначити такі психологічні тенденції морального розвитку підлітків, як процес лібералізації моральних цінностей та їх емансипація від дорослих (батьків, вчителів).

Процес лібералізації пов’язується із звільненням ціннісних узагальнених уявлень підлітка від батьківських персоніфікованих зразків у ході його активного когнітивного розвитку (Х. Ремшмідт). У зв’язку з цим, об’єктивні ціннісні уявлення (об’єктивна мораль) втрачають свою значущість для підлітків і вони створюють власну систему цінностей (суб’єктивну мораль), яку прагнуть ввести, засвоїти і використовувати у своєму життєвому просторі.

Поряд з процесом лібералізації моральних цінностей підлітків виступає інша психологічна тенденція морального розвитку – емансипація, яка диференціюється на три види: емоційна, нормативна та поведінкова (В.А. Аверін, І.С. Кон, А.О. Реан). Емоційна емансипація являє собою

перебудування всієї системи емоційно-ціннісних взаємин підлітка, точніше, звільнення від дитячої емоційної залежності від батьків та появу значущих стосунків із референтними особами. Нормативна емансипація може бути презентована як становлення у підлітків власної системи норм та цінностей, що відрізняється від моральних пріоритетів дорослих. Поведінкова емансипація характеризується як прагнення підлітка до звільнення від контролю за його поведінкою з боку дорослих та відстоювання ним права на прийняття власних рішень без зовнішнього втручання. Вчинки особистості цього віку набувають певного рівня свободи та відповідальності.

Аналіз вивчення специфіки особистісної (І.Д. Бех, А.М. Виногородський, Н.І. Гуткіна), інтелектуальної (В.А. Аверін, Б.Г. Ананьєв, А.В. Запорожець, Н.О. Чикалов) та соціальної (Л.І. Пилипенко) рефлексії дає підставу зробити висновок, що вони, переплітаючись і взаємодіючи одна з одною, сприяють розвитку найвищих її рівнів - моральної рефлексії та моральної саморефлексії (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, І.Н. Міхєєва, М.Ю. Махова), виступаючи при цьому механізмами лібералізації моральних цінностей підлітків.

На основі узагальнення зазначених вище соціально-психологічних аспектів морального розвитку підлітків нами була створена модель лібералізації моральних цінностей, яка відображена на рис.1.

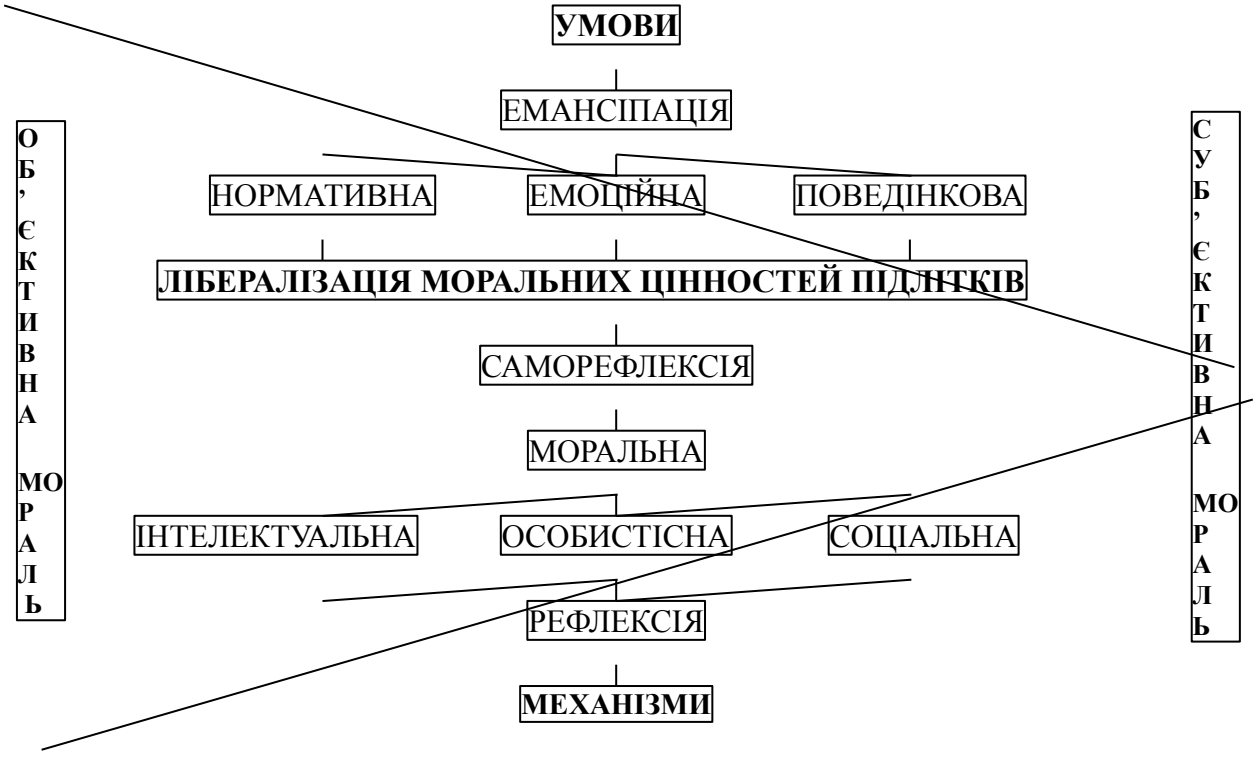

Рис. 1. Модель лібералізації моральних цінностей підлітків

Як видно за схемою, об'єктивна мораль підлітків перетворюється у суб'єктивну завдяки процесу лібералізації моральних цінностей, умовами активізації якого виступають нормативна, поведінкова та емоційна емансипація, механізмами – моральна рефлексія та моральна саморефлексія.

Аналіз теоретико-методологічних засад вивчення психологічних особливостей морального розвитку підростаючої особистості свідчить про те, що у теперішній час у психології відсутні узагальнені експериментальні дослідження процесу лібералізації моральних цінностей підлітків, основних механізмів та умов його активізації.

У другому розділі – "Дослідження психологічних тенденцій розвитку моральних цінностей особистості підліткового віку" - сформульовано основні завдання констатувального етапу дослідження, подано результати експериментального вивчення психологічних тенденцій розвитку моральних цінностей підлітків.

Відправними при створенні методичного арсеналу з вивчення процесу лібералізації моральних цінностей, умов та механізмів його активізації були вихідні положення особистісно орієнтованого підходу (удосконалення предметної діяльності індивіда як основи його моральної сфери, об'єктивація моральних утворень особистості, опосередкованість моральних функцій особистості, узгодженість моральних утворень особистості), реконструйовані І.Д. Бехом.

З метою вивчення особливостей та виявлення динаміки моралі підлітків молодшого та старшого віку, а саме трансформації від об'єктивного до суб'єктивного рівня, на основі яких визначалися показники процесу лібералізації моральних цінностей, ми використали методику вирішення моральних колізій Л. Кольберга, яка модифікована І.Д. Звєрєвою, Л.Г. Коваль та П.Д. Фроловим. Змістову характеристику моральних цінностей підлітків дозволили нам отримати методика „Вивчення домінуючих ціннісних орієнтацій підлітків" Х. Ніємі, адаптованої М.Р. Гінзбургом, та опитувальник „Моє ставлення до життя", розроблений І.С. Булах. Для визначення рівнів розвитку нормативної, поведінкової та емоційної емансипації нами були створені та апробовані опитувальники „Мої взаємини з дорослими" та „Емансипація підлітка". Психологічні особливості розвитку моральної рефлексії та саморефлексії були виявленні в ході написання та аналізу творів „Я – син", „Я – донька" та методики вільних описувань себе „Хто Я?", авторами якої є М. Kuhn та T. McPartland, адаптованої Г.М. Прихожан, Ф. Патакі, Н.І. Гуткіною.

Спираючись на теоретичні положення Ж. Піаже щодо визначення стадій моральних суджень підростаючої особистості, нами були виявлені такі рівні розвитку моралі підлітків: об'єктивний, об'єктивно-суб'єктивний та суб'єктивний, кількісні показники яких представлені на рис. 2.

Як видно з рис. 2, об'єктивний рівень розвитку моралі виявився у 64,7% підлітків молодшого віку, тоді як у старших - такий показник зменшився до 23,6%. Молодші підлітки при вирішенні моральних колізій переважно користуються ще нормативно-ціннісною системою дорослих, а більшість старших - власною, суб'єктивною. Об'єктивно-суб'єктивний рівень розвитку моралі простежується відповідно у 29,4% досліджуваних молодшого підліткового віку та 45,1% - старшого. Отже, майже половина старших підлітків

знаходиться на вершині трансформації у процесі лібералізації – перетворення об’єктивної моралі у суб’єктивну.

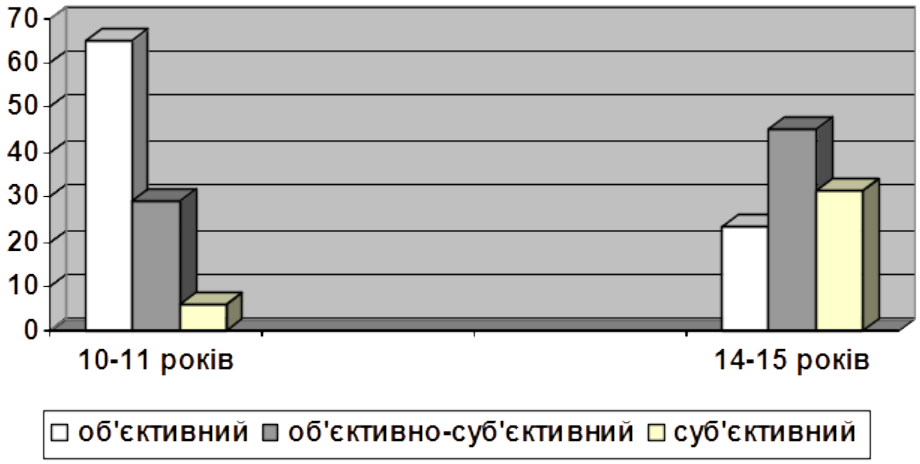

Рис. 2. Показники (%) рівня розвитку моралі підлітків

Суб’єктивний рівень моралі визначається у 5,9% молодших підлітків та у 31,4% – старших. Поряд з цим у підлітків старшого віку простежується залежність від системи норм однолітків, оскільки 32% досліджуваних або наслідують, або зазнають страху покарання чи засудження з боку однокласників та представників референтних груп.

Проводячи більш детальний аналіз вирішення досліджуваними обох вікових категорій моральних колізій, нами було відмічено, що у висловлюваннях та поясненнях більшості молодших підлітків не визначено власних думок, а лише виявлені основні правила та норми, які були засвоєнні під впливом дорослих. У свою чергу, старші підлітки, у порівнянні з молодшими, поступово починають більш глибоко усвідомлювати мотивацію вчинків інших людей та оцінювати їх з точки зору причин, а не наслідків.

На основі вивчення вікових особливостей прояву моральних цінностей констатовано, що для молодших підлітків вагомими залишаються доброзичливі взаємини з дорослими, особливо їх схвалення, та моральні й альтруїстичні ціннісні орієнтації (дружба, любов, допомога оточуючим тощо). Останні хоч і залишаються важливими для старших підлітків, однак домінантною їх особистісної позиції стає відповідальність за власну поведінку. Крім того, виявлено, що провідними цінностями учнів цього віку є наявність мети та смислу життя, самостійність, свобода та незалежність. Побудова теплих взаємин з дорослими переміщується на другий план, на перший - виходять емоційні та довірливі взаємини з однолітками.

За результатами проведення дослідження емансипації було визначено показники та рівні розвитку нормативної, емоційної та поведінкової емансипації: високий, середній, низький (див. табл.1), обґрунтування яких відбувалося на основі таких критеріїв, як автономність при виборі моральної позиції, характер взаємин (конструктивність, співдружність, агресивність)

підлітка з дорослою спільнотою (батьками та вчителями), а також з однолітками (зокрема однокласниками та представниками референтних груп).

Таблиця 1

Показники емансипації підлітків

Рівні	*Показники нормативної емансипації*
Високий	Яскраво визначене прагнення до автономії від нормативної системи батьків, бажання жити та діяти відповідно власних уявлень про моральні принципи та норми. Можливість безконфліктно вирішувати суперечки з дорослими, користуючись їх повагою. Керування власними ціннісними пріоритетами при виборі друзів.
Середній	Помірне прагнення до автономії від дорослих у межах моральних і соціальних норм та цінностей. Поступовий перегляд та перебудова власної нормативної системи, завдяки чому відокремлення протікає переважно без гострих конфліктів та протистоянь з боку дорослих. Самостійність прийняття позиції, однак прислуховування до думки дорослих.
Низький	Низьке або зовсім не визначене прагнення до автономії від батьків у сфері норм та цінностей. Керування у власній життєдіяльності нормативно-ціннісною системою дорослих, яка досить часто влаштовує. Нездатність на ціннісному рівні обирати собі друзів та брати на себе відповідальність у процесі вирішування певних моральних дилем. Невміння здійснювати самостійний вибір.
	Показники поведінкової емансипації
Високий	Досить визначене прагнення до дійової автономії, відстоювання права на прийняття власних рішень без зовнішнього контролю. Прагнення до створення власного індивідуального простору, на який ніхто не має права посягнути, особливо дорослі. У шкільному середовищі - вирішення для себе пріоритету того чи іншого навчального предмета, обирання власного стилю поведінки з дорослими та однолітками.
Середній	Помірне прагнення до поведінкової автономії від дорослих. Лояльне ставлення до шкільних правил поведінки та батьківського контролю за умови, якщо вони зрозумілі та є доцільними. Обирання власного стилю поведінки переважно лише з однолітками.
Низький	Конформність та підкорення правилам та нормам дорослої спільноти. Контроль з боку батьків та вчителів сприймається як об’єктивна реальність та необхідність. Сильно пригнічене (або не виникає) бажання вибудовувати власний стиль поведінки та розпоряджатися власним часом й власним життям взагалі. Потреба в управлінні своїх дій з боку дорослих.
	Показники емоційної емансипації
Високий	Активне прагнення позбавитися емоційної залежності від батьків, яка є обтяжливою тому, що має характер опіки. Будування довірливих емоційних взаємин з однокласниками та друзями.
Середній	Помірне прагнення до емоційної незалежності від дорослих, яка не напружує. Іноді потреба в увазі, психологічній та емоційній підтримці з боку батьків. Здатність будувати емоційні взаємини з іншими людьми, переважно з однолітками.
Низький	Висока емоційна залежність від батьків, потреба в їх постійній опіці. Відсутність (або слабка визначеність) бажання будувати довірливі взаємини з іншими людьми.

У зв'язку з високою значущістю показників саме нормативної та поведінкової емансипації, які дають важливі характеристики для розвитку процесу лібералізації, ми більш детально зупинимось на них. Результати вивчення нормативної емансипації представлено у табл. 2.

Таблиця 2

Показники (%) рівня розвитку нормативної емансипації підлітків

n=183

Вік Рівні розвитку	10-11 років	14-15 років
Високий	15,2	46,2
Середній	20,7	29,7
Низький	64,1	24,1

Як видно з табл. 2, лише 15,2% досліджуваних молодшого підліткового та майже половина (46,2%) старшого віку знаходяться на високому рівні нормативної емансипації. Останні вже змогли за рахунок механізму моральної рефлексії „відокремитися" від механічного та абсолютного (нерелятивного) засвоєння норм та догм дорослих. Вони звільняються від цієї ціннісної системи, оскільки усвідомлюють її відносність, та керуються у своєму подальшому житті такою системою моральних цінностей, яка перевірена у власному життєвому просторі. Середній рівень нормативної емансипації демонструють 20,7% молодших підлітків та 29,7% старших. Низький рівень притаманний 64,1% досліджуваним молодшого підліткового віку і лише 24,1% - старшого. Отже, можна констатувати, що більшість підлітків молодшого віку ще знаходяться на низькому рівні розвитку емансипації у сфері нормативного відокремлення.

Таблиця 3 відображає кількісні показники поведінкової емансипації досліджуваних обох вікових груп.

Таблиця 3

Показники (%) рівня розвитку поведінкової емансипації підлітків

n=183

Вік Рівні розвитку	10-11 років	14-15 років
Високий	2,2	22,4
Середній	18,5	32,8
Низький	79,3	44,8

Кількісні показники поведінкової емансипації залишаються відносно невисокими у досліджуваних обох вікових груп: високий рівень - 2,2% у молодших підлітків, 22,4% - у старших, середній рівень - 18,5% та 32,8%, низький - 79,3% та 44,8% відповідно. Такий відносно невисокий рівень емансипації, особливо у старших підлітків, ми пояснюємо небажанням останніх

викликати засудження з боку дорослих їх неузгоджених дій та вчинків. Серед молодших підлітків 72% висловили думку про те, що їх взаємини з батьками залишилися „колишніми”. Більше половини (62%) досліджуваних старшого підліткового віку відмітили, що взаємини стали більш довірливими, емоційно привабливими та менш контрольованими. На фоні високого рівня емансипації підліткам 14-15 років вдалося установити та „підняти” стосунки з батьками на рівень, коли вони будуються на взаємній повазі, довірі та щирому ставленні один до одного. Проте 38% досліджуваних старшого підліткового віку, які не досягли такого рівня взаємин, відмічають незадоволеність стосунками з батьками.

Прагнення підлітків старшого віку до створення рівноправних взаємин з дорослими підтверджується й результатами вивчення механізмів моральної рефлексії та саморефлексії. Вони демонструють вже розвинутіший рівень розвитку цих механізмів моральної самосвідомості. На основі вивчення динаміки моральної рефлексії та саморефлексії виявлено, що старші підлітки, порівняно з молодшими, починають осмислювати й оцінювати власний моральний образ “Я”, причому досить реалістично. Вони актуалізують уявлення в просторі самоусвідомлення не тільки про ціннісне, як це роблять молодші підлітки, але й про антиціннісне у собі. На це вказують якісні показники саморефлексії щодо виділення у себе особистісних властивостей з негативною модальністю (агресивність, егоїстичність, лінощі, байдужість тощо). Таким чином, особистість старшого підліткового віку набуває здатність ціннісного самоставлення та самосприйняття. Водночас у них відмічається тенденція появи заниженої самооцінки та негативного самоставлення, що зумовлені несприятливими взаєминами з дорослими, зокрема з батьками та вчителями.

Отже, дослідження динаміки моралі підлітків, змістової характеристики їх моральних цінностей, визначення критеріїв та рівнів розвитку нормативної, поведінкової та емоційної емансипації, особливостей розвитку моральної рефлексії та саморефлексії підлітків молодшого та старшого віку дозволяє створити цілісну картину лібералізації моральних цінностей та емансипації від батьків, а також побудувати психокорекційну програму щодо оптимізації цих процесів.

У третьому розділі – “Психолого-методичний супровід розвитку процесу лібералізації моральних цінностей підлітків та їх емансипації” - обґрунтовано програму психокорекційної роботи, проведено аналіз отриманих результатів, розроблено комплекс психолого-педагогічних рекомендацій з особливостей розвитку процесів лібералізації моральних цінностей підлітків та їх емансипації від дорослих.

На засадах основних положень особистісно орієнтованого підходу до системи виховання особистості (І.Д. Бех) та спираючись на принципи (об’єктивація нормативного „Я” особистості, трансформація морального мотиву в моральну якість, відносна синергійність та співвідносність „Я-утворень” у структурі самосвідомості підлітка) розвитку моральної свідомості та

самосвідомості (І.С. Булах), проведено формувальний експеримент у формі соціально-психологічного тренінгу. Нами були визначені основні завдання тренінгу:

- активізація розвитку суб'єктивного рівня моралі підлітків;
- розширення знань та підвищення ефективності перебігу процесів моральної рефлексії та саморефлексії;
- розвиток творчого та морального потенціалу підлітків і підсилення їх мотивації до саморозвитку;
- формування адекватної моральної самооцінки;
- сприяння побудові та налагодженню підлітками доброзичливих взаємин з батьками та вчителями.

Програма складалася з 18 занять, кожне з яких тривало 90 хвилин. Основним формами тренінгу були: рольова гра, бесіда, дискусія, вправи (на розвиток моральної рефлексії та саморефлексії, на вирішення моральних дилем), робота з етичним словником тощо. Всього у контрольному експерименті брали участь 101 досліджуваний: 52 учня молодшого підліткового віку (25 – експериментальна група та 27 – контрольна) і 49 - старшого підліткового віку (23 склали експериментальну групу та 26 – контрольну).

У цілому, після проведення тренінгу досліджувані експериментальної групи обох вікових груп відмітили суттєві позитивні зміни у взаєминах з дорослими та однолітками.

На основі проведеного контрольного зрізу виявлено кількісні та якісні зміни показників розвитку моралі в досліджуваних молодшого та старшого підліткового віку. Кількісний аналіз динаміки розвитку моралі молодших підлітків експериментальної групи представлено на рис 3.

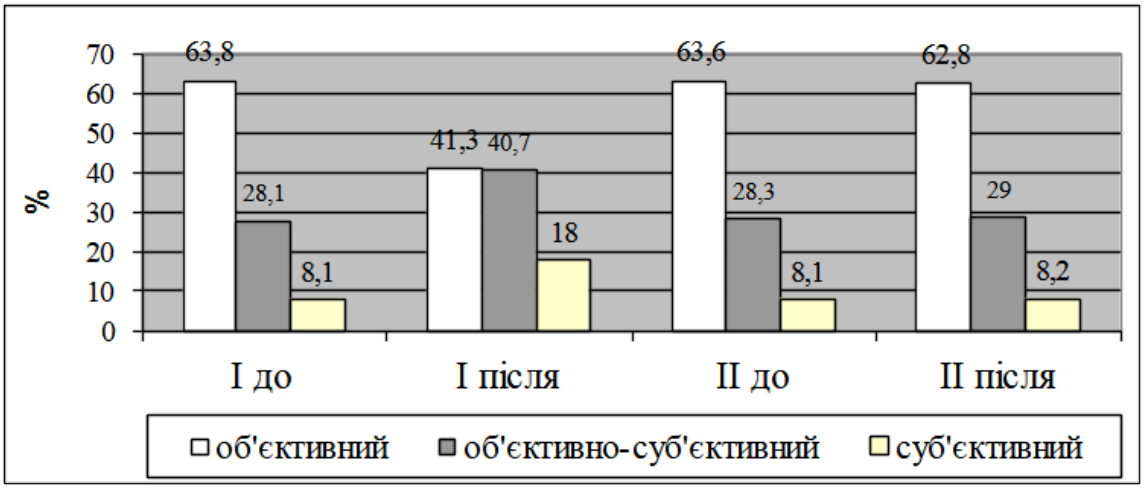

Рис. 3. Динаміка (%) рівня розвитку моралі молодших підлітків (І – експериментальна група; ІІ – контрольна група)

Після проведення формувального експерименту кількісний показник об'єктивного рівня моралі молодших підлітків експериментальної групи зменшився від 63,8% до 41,3%. Отже, понад 20% досліджуваних цього віку досягли більш високого рівня морального розвитку. Поряд з цим, значно зросла кількість досліджуваних цієї ж групи з об'єктивно-суб'єктивним рівнем

розвитку моралі (з 28,1% до 40,7%). На 10% зросла кількість досліджуваних, які демонструють найвищий – суб'єктивний рівень морального розвитку.

Результати дослідження підлітків контрольної групи свідчать про несуттєві зміни (з 28,3% до 29%), які пов'язані лише з показниками об'єктивно-суб'єктивного рівня моралі досліджуваних.

Кількісний аналіз динаміки морального розвитку досліджуваних старшого підліткового віку представлено рис. 4.

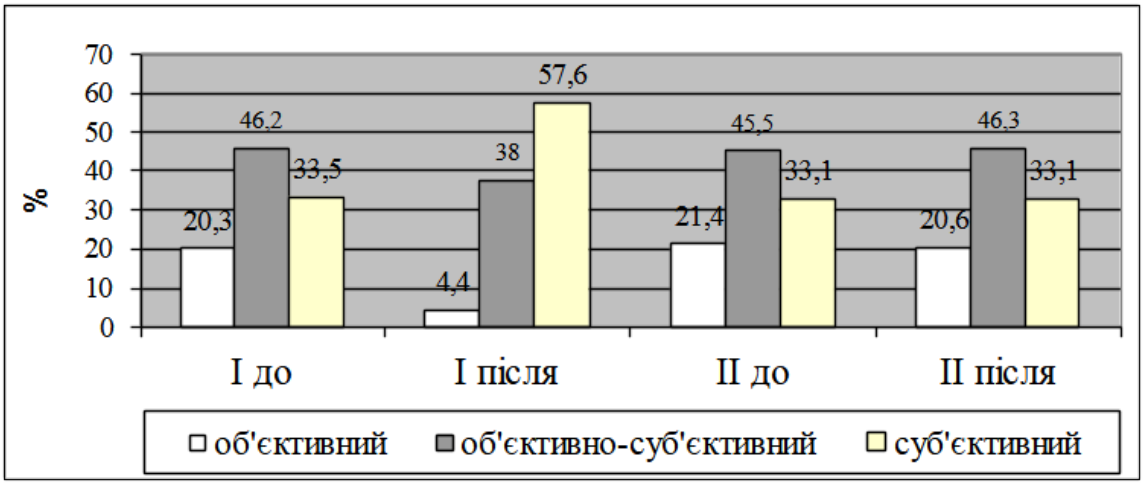

Рис. 4. Динаміка (%) рівня розвитку моралі старших підлітків (I – експериментальна група; II – контрольна група)

Якщо більшість старших підлітків експериментальної групи до проведення тренінгу демонструвала об'єктивно-суб'єктивний рівень (46,2%) розвитку у них моралі, то після його завершення домінуючим стає саме суб'єктивний рівень (57,6%). Таким чином, можна говорити про те, що половина досліджуваних цього віку в ході розвивально-корекційної програми досягли такого рівня моралі, який дозволяє їм при вирішенні тієї чи іншої моральної дилеми спиратися на власну систему норм та цінностей. До того ж, суттєво зменшився об'єктивний рівень морального розвитку старших підлітків експериментальної групи (від 20,3% до 4,4%).

Результати дослідження підлітків контрольної групи свідчать про несуттєве зменшення показників об'єктивного (з 21,4% до 20,6%) та збільшення показників об'єктивно-суб'єктивного (з 45,5% до 46,3%) рівнів моралі.

Вивчення особливостей динаміки нормативної, емоційної та поведінкової (конативної) емансипації підлітків молодшого та старшого підліткового віку було також метою нашого дослідження. Проведення контрольного зрізу після тренінгу показало, що кількісні показники цих видів емансипації у молодших підлітків експериментальної групи зазнали певних змін. Відмічається збільшення кількісного показника високого рівня (нормативної - з 14,9% до 19,8%, поведінкової – з 2,2% до 10,8%, емоційної – з 2,5% до 10,9%) та середнього рівня (нормативної - з 20,4% до 30,9%, поведінкової - з 17,6% до 29,1%, емоційної - з 19,9% до 31,8%) емансипації. Поряд з цим, значно зменшився кількісний показник низького рівня нормативної, поведінкової та емоційної емансипації після проведення тренінгу (приблизно на 20%).

Зазначимо також, що прагнення до автономії від адміністративно-нормативної шкільної системи значно зросло у підлітків молодшого віку експериментальної групи – з 10,1% до 18,4%. Отже, ми спостерігаємо досить виражену динаміку емансипації молодших підлітків від дорослих. Вважаємо, що це певною мірою пов'язано із зростаючим рівнем розвитку моралі цих досліджуваних у ході формувального експерименту.

Проведення контрольного зрізу після тренінгу показало зміни кількісних показників емансипації і старших підлітків. Більше половини (52,8%) досліджуваних експериментальної групи після проведення формувального експерименту демонструють високий рівень розвитку нормативної емансипації, лише 4,3% - низький рівень. Суттєво збільшився середній рівень - з 22,2% до 30,8%. У сфері поведінки прагнення до автономії також зазнало певних змін: якщо до впровадження розвивально-корекційної програми ми констатували низький рівень емансипації старших підлітків у 45,2%, то після проведення тренінгу – у 17,1%. Вагоме зростання кількісних показників рівня емансипації ми спостерігали й у сфері емоційного виокремлення старших підлітків: високий з 43,5% до 31,1%, середній з 45,9% до 62,8%. Поряд з цим, дещо знизився низький рівень (з 10,6% до 3,1%). Прагнення до автономії від вчителів у підлітків старшого віку також зросло: від 67% до 81%. Окрім того, відгуки учасників тренінгу свідчать про покращення їх стосунків з вчителями, оскільки вони стали більш довірливими та психологічно рівноправними. При цьому, досліджувані усвідомлювали той факт, що побудова такого рівня взаємин залежить і від них самих, їх ставлення до педагогів.

Аналіз вивчення особливостей динаміки моральної рефлексії та саморефлексії досліджуваних після проведення тренінгу показав, що судження та висловлювання підлітків як молодшого, так і старшого віку набули більшої усвідомленості та глибини. Так, при визначенні у себе тих чи інших моральних якостей підлітки намагалися аргументувати свої висловлювання. У старших підлітків відмічається тенденція позитивного ставлення до себе та своїх якостей. Якщо до формувального експерименту 63% досліджуваних використовували негативні судження, то після – менше ніж 40%. При цьому ті підлітки, які й визначали у себе негативні якості, намагалися аргументувати свої відповіді та навіть розглядати деякі засоби позбавлення негативних рис. На наш погляд, це сприятлива тенденція. Вона є свідченням позитивного самоставлення та мислення досліджуваних взагалі.

Отже, виходячи з аналізу результатів дослідження після проведення формувального експерименту, можна зробити висновок про ефективність впровадження соціально-психологічного тренінгу щодо оптимізації лібералізації моральних цінностей підлітків та їх емансипації від батьків. Успішність розвивально-корекційної програми також підтверджується результатами анкетування підлітків, яке базувалося на зворотному зв'язку психолога з учасниками тренінгу про його результати.

ВИСНОВКИ

У дисертації презентується теоретичне узагальнення та експериментальне вивчення психологічних тенденцій розвитку моральних цінностей підлітків, зокрема обґрунтовано та досліджено процес лібералізації моральних цінностей особистості підліткового віку, рівні розвитку моралі (об'єктивний, об'єктивно-суб'єктивний та суб'єктивний), виявлено критерії і рівні нормативної, емоційної та поведінкової емансипації як умов активізації процесу лібералізації, вивчено особливості моральної рефлексії та саморефлексії як механізмів розвитку процесу лібералізації.

1. Провідними у підлітковому віці стають процеси розвитку моралі, становлення морального "Я" особистості, відокремлення її від батьківської нормативно-ціннісної системи та формування власної системи моральних цінностей.

2. У процесі морального зростання у підлітковому віці визначаються такі провідні психологічні тенденції, як лібералізація моральних цінностей особистості та її емансипація від батьків.

Лібералізація моральних цінностей - це складний, двосторонній процес. По-перше, підліток здатний та прагне до звільнення від норм, догм, стереотипів, які йому пропонувалися або нав'язувалися дорослими, особливо батьками та вчителями, протягом попередніх років. По-друге, підліток намагається побудувати власну систему моральних цінностей, яка йому зрозуміла та пережита ним. Отже, особистість у підлітковому віці стає активним, діяльним суб'єктом у сфері морального розвитку.

Процес емансипації виступає психологічною тенденцією і, водночас, умовою процесу лібералізації моральних цінностей підлітків та диференціюється на три види: нормативний, емоційний і поведінковий. Підліток прагне позбавитися дитячої емоційної залежності від батьків, набути свободи, відповідальності у нормативно-ціннісній та поведінковій сферах.

Механізмами активізації лібералізації моральних цінностей особистості підліткового віку виступають особистісна, інтелектуальна та соціальна рефлексії, які переплітаючись, взаємодіючи та взаємодоповнюючи одна одну, сприяють появі більш високого її рівня - моральної рефлексії та саморефлексії.

3. Система норм та цінностей молодших підлітків зазнає вагомого впливу нормативно-ціннісної системи дорослих. Підлітки цього віку переважно ще користуються нормами та персоніфікованими зразками батьків та вчителів. Однак, у них починає виникати критичне ставлення до моральної системи дорослих, яке носить, як правило, ще неусвідомлений характер. Така тенденція може визначатися у зростаючому негативізмі та небажанні підкорятися авторитарному стилю спілкування вчителів та батьків. Разом із цим для молодших підлітків значущим залишається ставлення до них представників дорослої спільноти, а також втілення у свій особистісний простір морально-етичних цінностей, які складають нормативно-ціннісну систему батьків та вчителів.

Мораль старших підлітків знаходиться на вищому щабелі її трансформації з об'єктивного рівня у суб'єктивний. Водночас, підлітки цього віку відмічають

суттєву залежність від нормативно-ціннісної системи однолітків, зокрема представників референтної групи та однокласників.

4. Для молодших підлітків значущими є схвалення їх поведінки дорослими, моральні й альтруїстичні ціннісні орієнтації (дружба, любов, допомога оточуючим тощо). Останні залишаються важливими й для старших підлітків, однак провідною цінністю їх особистісної позиції стає відповідальність за власну поведінку. Крім того, домінантними цінностями учнів цього віку є наявність мети та смислу життя, самостійність, свобода та незалежність. На перший план виходять емоційні та довірливі взаємини з однолітками, тоді як побудова теплих взаємин з дорослими переміщується на другий план.

5. Нормативна, емоційна та поведінкова емансипація від дорослих знаходиться на вершині активізації саме у старшому підлітковому віці. Прагнення до автономії особистості цього віку найбільш проявляється в контексті нормативного виокремлення. Водночас кількісні показники поведінкової емансипації залишаються відносно невисокими, що пов’язано з небажанням підлітків викликати засудження з боку дорослих їх неузгоджених дій та вчинків.

Усі три види емансипації у молодших підлітків тільки починають актуалізуватися. Підлітки цієї вікової категорії ще не відчувають потреби в автономії від батьків та вчителів.

6. Старші підлітки, порівняно з молодшими, починають осмислювати й оцінювати власний моральний образ “Я” більш критично. Вони актуалізують уявлення в просторі самоусвідомлення не тільки про ціннісне, але й про антиціннісне у собі. Отже, особистість старшого підліткового віку набуває здатності ціннісного самоставлення та самосприйняття. Разом із цим, у неї простежуються тенденції до зниження моральної самооцінки власного Я та негативного самоставлення.

7. Психологічний супровід процесів лібералізації моральних цінностей підлітків та їх емансипації від дорослих був пов'язаний з впровадженням розвивально-корекційної програми, що реалізована на засадах соціально-психологічного тренінгу. Найефективнішими формами методичних засобів психологічної роботи з підлітками стали рольові ігри, бесіди, дискусії та психологічні вправи. Соціально-психологічний тренінг активізував розвиток суб’єктивного рівня моралі підлітків, підвищив ефективність перебігу процесів моральної рефлексії та моральної саморефлексії, сприяв розвитку творчого та морального потенціалу підлітків, формуванню їх адекватної моральної самооцінки, побудові та налагодженню доброзичливих взаємин з батьками, вчителями та однолітками.

Здійснене наукове дослідження психологічних тенденцій розвитку моральних цінностей підлітків не вичерпує всіх аспектів їх лібералізації та емансипації від дорослих. Проблема, яка відображена у нашій роботі, може стати відправним пунктом для більш поглибленого вивчення процесу

звільнення особистості підліткового віку від нормативно-ціннісної системи дорослих.

Основний зміст роботи відображено у наступних публікаціях автора:

1. Ткачук Т.Л. Особистісні новоутворення як умова лібералізації моральних цінностей підлітків // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Формування парадигми самосвідомості у психологічній науці: Зб. наук. пр. Наукові записки Рівненського державного університету. Вип. 30.- Рівне: РДГУ, 2004. – С. 216-219.
2. Ткачук Т.Л. Майбутньому психологу про соціально-психологічні особливості морального розвитку підлітка // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Психологія. – Харків: ХНУ, 2005. – № 702. - Вип. 34. - С. 201-204.
3. Ткачук Т.Л. Самосвідомість підлітка як передумова лібералізації його моральних цінностей // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. - № 5 (29). – С. 49-53.
4. Ткачук Т.Л. Новоутворення підлітка в контексті розширення психічного досвіду майбутнього вчителя // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Т. VII, вип. 2. – К., 2005. – С. 283 – 288.
5. Ткачук Т.Л. Проблема теоретичного та експериментального дослідження лібералізації моральних цінностей підлітка // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. - № 10(34). – С. 125-130.
6. Ткачук Т.Л. Психолого-методичні засоби сприяння процесу лібералізації моральних цінностей підлітків // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”: Науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – Випуск 10. - С. 221-224.
7. Ткачук Т.Л. Психологічні особливості дослідження емоційної, нормативної та конативної емансипації підлітків // Науковий вісник: Зб. наук. праць. – Одеса.: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2007. - №5-6. – С. 286-294.
8. Ткачук Тетяна. Психологічні особливості лібералізації моральних цінностей у підлітковому віці // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Зб. матеріалів. VII Всеукр. наук.-практ. конф. У 7-ми т. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2004. – Т. 2. – С. 199-201.
9. Ткачук Т.Л. Особливості взаємодій сучасних підлітків у соціальному просторі // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції “Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика – 2006”. Том 6. – Психологія та соціологія. – Дніпропетровськ: наука і освіта, 2006. – С. 36-39.

АНОТАЦІЇ

Ткачук Т.Л. Психологічні тенденції розвиту моральних цінностей у підлітковому віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2008.

Дисертація присвячена вивченню процесу лібералізації моральних цінностей підлітків та їх емансипації від дорослих як психологічних тенденцій морального розвитку особистості.

У роботі розкрито та обґрунтовано сутність процесу лібералізації як головної психологічної тенденції розвитку моральних цінностей у підлітковому віці; розроблено та апробовано опитувальники з вивчення рівнів розвитку нормативної, емоційної та поведінкової емансипації підлітків, за допомогою яких виявлено показники та рівні розвитку трьох видів емансипації; вивчено психологічні особливості розвитку моральної рефлексії та саморефлексії як механізмів активізації розвитку процесу лібералізації моральних цінностей підлітка.

У процесі експериментальної роботи доведена доцільність та ефективність впровадження розвивальної програми у формі соціально-психологічного тренінгу з використанням таких методів групової роботи як групова дискусія, бесіда, рольова гра, психологічні вправи з розвитку моральної рефлексії та саморефлексії.

Результати дослідження можуть бути використані у психодіагностичній та корекційній діяльності практичних психологів та педагогів.

Ключові слова: лібералізація моральних цінностей підлітків, емоційна емансипація, нормативна емансипація, поведінкова емансипація, об’єктивна мораль, суб’єктивна мораль, моральна рефлексія, моральна саморефлексія.

Ткачук Т.Л. Психологические тенденции развития моральных ценностей в подростковом возрасте. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2008.

Диссертация посвящена изучению процесса либерализации моральных ценностей подростков и их эмансипации от взрослых как психологических тенденций морального развития личности.

В работе проанализированы научные подходы к изучению проблемы морального развития личности подросткового возраста. В ходе проведенного анализа выделены психологические тенденции развития моральных ценностей подростка: либерализация моральных ценностей и эмансипация от родителей и учителей. Либерализация моральных ценностей представлена как сложный, двусторонний процесс. С одной стороны, подросток стремится освободиться от норм, догм, стереотипов, которые ему предлагались или навязывались взрослыми, в частности родителями и учителями, на протяжении многих лет. С

другой стороны, он пытается построить свою систему моральных ценностей, которая ему понятна, и пережита им. Таким образом, личность в подростковом возрасте становится деятельным субъектом в сфере морального развития.

Процесс эмансипации выступает психологической тенденцией и одновременно условием процесса либерализации моральных ценностей подростков и дифференцируется на три вида: нормативная, эмоциональная и поведенческая эмансипация. Подросток стремится избавиться от детской эмоциональной зависимости, приобрести свободу, ответственность за свои поступки и поведение в нормативно-ценностной и поведенческой сферах. Механизмами активизации либерализации моральных ценностей личности в подростковом возрасте представлены личностная, интеллектуальная и социальная рефлексии, которые, взаимодействуя и дополняя друг друга, способствуют появлению более высоких ее уровней – моральной рефлексии и моральной саморефлексии.

Обосновывается использование методов и конкретных методик выявления динамики морали подростков от младшего возраста к старшему, изучения содержательной характеристики моральных ценностей, определения критериев и уровней нормативной, эмоциональной и поведенческой эмансипации, психологических особенностей развития моральной рефлексии и моральной саморефлексии.

В ходе констатирующего эксперимента доказано, что система моральных ценностей младших подростков находится еще под сильным влиянием нормативно-ценностной системы взрослых. В свою очередь, мораль старших подростков находится на высшей ступени ее трансформации с объективного уровня на субъективный. При этом подростки старшего возраста отмечают существенную зависимость от нормативно-ценностной системы ровесников (одноклассников, друзей, представителей референтных групп). По результатам проведенного исследования были определены показатели и уровни развития нормативной, эмоциональной и поведенческой эмансипации: высокий, средний, низкий, обоснование которых строилось на основе таких критериев, как автономность при выборе моральной позиции, характер взаимоотношений (конструктивность, сотрудничество, агрессивность) подростка с родителями, учителями и ровесниками. Нормативная, эмоциональная и поведенческая эмансипация от взрослых находится на вершине активизации именно в старшем подростковом возрасте. Стремление к автономии подростков этого возраста в наибольшей степени проявляется в контексте нормативной эмансипации. Вместе с тем, показатели поведенческой эмансипации остаются относительно невысокими, что связано с нежеланием подростков вызывать осуждение их действий и поведения со стороны взрослых.

В процессе экспериментальной работы доказана целесообразность и эффективность применения развивающей программы в форме социально-психологического тренинга с использованием таких методов психологической работы как групповая дискуссия, ролевая игра, беседа, психологические упражнения на развитие моральной рефлексии и моральной саморефлексии.

Ключевые слова: либерализация моральных ценностей подростков, объективная мораль, субъективная мораль, нормативная эмансипация, эмоциональная эмансипация, поведенческая эмансипация, моральная рефлексия, моральная саморефлексия.

Tkachuk T.L. The Psychological Development Trends of Adolescent Ethical Values. - Manuscript.

Dissertation for the degree of Ph.D. in Psychological Sciences majoring in 19.00.07 - Pedagogical and Developmental Psychology at the Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2008.

The thesis work deals with the process of personal moral values liberalization for teenagers and their emancipation from adults, including but not limited to parents and teachers. These processes are considered as leading psychological trends in adolescent ethical personality development.

Essence of the ethical values liberalization process for teenagers and their emancipation from adults as leading psychological trends of such values evolution were theoretically justified and experimentally studied within this dissertation. Special questionnaires for examining developmental levels of adolescent normative, emotional and behavioral emancipation were developed and tested; the dynamics of ethical reflection and self-reflection has been studied from the junior adolescence to the senior.

The expediency and efficiency of the educative program application using such methods of psychological activities as group discussion and pretend play has been demonstrated within such experiments.

Research results could be applied to psychognostic and intervention activities of practicing psychologists and teachers.

Key words: personal moral values liberalization; adolescent normative emancipation, emotional emancipation, behavioral emancipation; ethical reflection ethical self-reflection.